

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙ XVI-XVIII СТОЛІТЬ В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Питання вивчення історії революцій XVI-XVIII ст. в Одеському університеті вже отримало певне висвітлення в історичній літературі. Проте узагальнюючих досліджень все ще не з'явилося, справа обмежується згадками про роботи викладачів університету з проблематики революцій та поодинокими публікаціями. Окремі спостереження присутні як в ювілейних виданнях з історії університету, починаючи з праці О. І. Маркевича та закінчуючи біографічними нарисами про професорів Новоросійського університету так і в публікаціях про розвиток історичної науки в Одесі, в Україні чи в Російській імперії². Лише в доповіді Л. В. Боршевського³ здійснена спроба відтворити процес вивчення в Одесі історії Франції XVIII ст., в тому числі і революції кінця століття.

В літературі вже висловлювалась думка, що початок традиції вивчення історії французької революції в Новоросійському університеті йде від О. С. Трачевського⁴. Проте становлення наукового інтересу до питань історії революцій в університеті пов'язано з появою на кафедрі всесвітньої історії в 1867 р. професора О. Г. Брикнера. Він отримав історичну освіту і науковий ступінь доктора філософії в Німеччині. На той час в німецькій історичній науці історія французької революції викликала значний інтерес і це зацікавлення знайшло відображення в діяльності О. Г. Брикнера в Одесі. Він і став одним з перших викладачів російських університетів, які розпочали читати окремий курс "Історія французької революції"⁵.

І все ж його уподобанням була російська історія, до вивчення якої він поступово перейшов⁶. Не полишаючи епоху французької революції, О. Г. Брикнер у 1870 р. видав книжку "Війна Росії зі Швецією в 1790 р.", яка вписувалась в контекст міжнародних революційних відносин. Разом з тим, вона відобразила і певний вплив місцевих, регіональних чинників на історичну тематику одеських вчених всесвітньої історії. Лекції О. Г. Брикнера мали значний резонанс в студентському середовищі. За згадкою випускника Новоросійського університету 1875 р. О. Л. Колянківського, у вересні 1871 р., на першу лекцію О. Г. Брикнера, яка відкривала річний курс "Історія французької революції", зібралась значна кількість слухачів, включаючи і студентів інших факультетів. Це було не тільки тому, що читався за-

гальний курс для усього історичного відділення, але й тому, що для всіх, за словами О. Л. Колянковського, був "інтерес самого предмету лекцій". Поряд з викладом загального матеріалу лектор художньо відображував деякі цікаві засідання Національних зборів і давав жвавi характеристики визначних діячів епохи французької революції⁷.

Певною заслугою О. Г. Брикнера є прилучення до проблематики історії Франції Г. О. Афанасьєва⁸. За свідченням О. І. Маркевича, в студентські роки Г. О. Афанасьєв виявляв великі здібності і викладачі історико-філологічного факультету хотіли заохотити його до вивчення і історії Росії, і історії давнього світу, і нової історії. Навіть відомий славіст, перший декан історико-філологічного факультету В. І. Григорович розраховував, що він буде займатись слов'янською історією⁹. Та Г. О. Афанасьєв вибрав спеціалізацію нової історії і в 1870 р. був залишений на два роки стипендіатом для отримання професорського звання по кафедрі всесвітньої історії.

Особистість Г. О. Афанасьєва, його місце в історичній науці до сьогодні ще не отримали в історіографії заслуженої оцінки. Автор цієї статі вже висловлював думку про те, що одеський історик, поряд з В. І. Гер'є і М. І. Карєвим може бути визнаний одним із будівничих "російської школи" в області вивчення старого порядку і революції у Франції¹⁰. Проте підозри у "неблагонадійності" і переслідування з боку службовців Одеського учбового округу так і не дозволили йому отримати кафедру в університеті. Незважаючи на вимушений відхід від науки, він опублікував у 1876 р. статтю "До питання про децентралізацію у Франції у кінці XVIII століття"¹¹. Це відбулось на рік раніше першої публікації В. І. Гер'є, яка вважається початком вивчення історії французької революції в Росії¹². В наступні роки Г. О. Афанасьєв не залишав розпочату в університеті працю і попри зайнятість практичною роботою в банківській сфері, видав у 1884 р. в Одесі монографію "Нарис діяльності Тюрго". Багатогранність його натури сприяла тому, що свою зацікавленість проблематикою революції він зумів поєднати з практикою роботи і потребами краю. В 1892 р. він опублікував значну за обсягом і цінну за фактичним матеріалом монографію "Умови хлібної торгівлі у Франції в кінці XVIII ст."¹³. Науковий авторитет вченого був настільки великий, що керівництво університету після появи його досліджень, які отримали європейське визнання, було вимушено запросити Г. Е. Афанасьєва на викладацьку роботу. Проте ця зацікавленість виявилась недовгою (1885-1889, 1893-1895 рр.) і він так і не став професором університету.

Але випадок з Г. О. Афанасьєвим, його репутація "неблагонадійного" кидала тінь і на революційну проблематику. Це призвело до

того, що студенти та молоді науковці університету довгий час не звертались до революційної тематики. Та вона все ж таки була представлена розробками викладачів, які переїздили з російських столиць Санкт-Петербургу і Москви до Одеси і викладали в університеті. Але ці вчені не створили школи, подібної до столичних, бо, як правило, працювали в Одесі недовгий час.

Найбільш значну роль у збереженні традиції, започаткованої О. Г. Брикнером, відіграв О. С. Трачевський¹⁴. Випускник Московського університету, він, відразу після захисту у 1877 р. докторської дисертації "Союз князів і німецька політика Катерини II, Фрідріха II, Йосифа II, 1780 — 1790" переїхав до Одеси, де і залишався до 1890 р. На час переїзду О. С. Трачевський вже був відомий як знавець французької революції. Ще у 1870 р. під його редакцією були видані російською мовою лекції Гейсера з історії французької революції¹⁵. В одеський період він видав російською, німецькою і французькою мовами значну кількість статей, головним чином, про зовнішню політику епохи французької революції, в тому числі, і роботу про відносини Росії до революції¹⁶. Крім того, О. С. Трачевський, незважаючи на працю в провінціальному університеті, одним з перших в російській історіографії почав залучати документи центральних архівів Російської імперії для вивчення як західноєвропейської історії нового часу взагалі, так і конкретно міжнародних відносин періоду французької революції. Під його редакцією та з його передмовою у виданнях Історичного товариства з 1890 р. почали публікуватися збірники документів із Петербурзького і Празького архівів, присвячені дипломатичним відносинам Росії з Францією в епоху Наполеона.

Наступником О. С. Трачевського на кафедрі загальної історії міністерство призначило В. К. Надлера, який до того працював у Харківському університеті. Як типовий представник харківської школи істориків він спеціалізувався, головним чином, на проблемах славістики та медієвістики, але, разом з тим, почав займатись вивченням перших десятиліть новітньої історії, яка за тогочасної періодизації розпочиналась з французької революції. Ще в Харкові він видав п'ятитомну працю "Олександр I та ідея Свяченого Союзу", яка при усій своїй тенденційності мала великий успіх у читачів. Там же, у 1887 р. його учень В. П. Бузескул видав частину лекційного курсу В. К. Надлера, присвячену французькій революції та Наполеону¹⁷. Тому в Одесі новий професор міг користуватись своїм харківським виданням.

Після смерті В. К. Надлера в 1894 р. до Одеси запросили молодого вченого, випускника Московського університету Р. Ю. Віппера. Вже тоді до кола його уподобань входило вивчення, поряд з Реформацією і філософсько-історичними проблемами, історії французької

революції з її передумовами і резонансами. В Одесі Р. Ю. Віппер пропрацював недовго, усього три роки — бо в серпні 1897 р. він подав заяву про звільнення. Однак за цей час він встиг чимало зробити саме в плані дослідження історії періоду кінця нового часу. В 1896 р. він опрацював матеріали по темі "Катерина II і просвітницькі ідеї Заходу". Якраз в Одесі він звернувся до нової для російської історіографії теми: "Розвиток програми яacobінського клубу і загальна характеристика". В університеті він обробив науковий матеріал, який дозволив йому в наступні два роки створити значне дослідження "Суспільні вчення та історичні теорії XVIII і XIX ст." ¹⁸.

Недовгий час (1896-1901) після закордонного наукового відрядження приват-доцентом університету перебував П. М. Ардашев, випускник Московського університету, учень В. І. Гер'є. В Одесі він завершував роботу над трьохтомною працею "Провінційна адміністрація у Франції в останню пору Старого порядку, 1774 — 1789", яка принесла автору міжнародне наукове визнання ¹⁹. На кінець XIX ст. зросла зацікавленість проблематикою революцій і в студентському середовищі. У 1899 р. був опублікований студентський твір В. Л. Хорошуна "Дворянські накази у Франції", який отримав золоту медаль. Однак робота автора не отримала продовження внаслідок його передчасної смерті у 1902 р. ²⁰.

В перші два десятиліття XX ст. в університеті в галузі новістики продовжували працювати випускники Московського і Петербурзького університетів. І. І. Іванов ²¹ в Одесу прибув вже як спеціаліст з історії Франції (його магістерська робота "Політична роль французького театру у зв'язку з філософією XVIII ст." була опублікована у 1895 р.) і як автор однієї з перших в російській історіографії монографії про утопічний соціалізм: "Сен-Симон і сен-симоністи", написаний на підставі матеріалів паризьких архівів. В його роботі ідеї французької революції представлені опосередковано, а сам Сен-Симон охарактеризований не як соціаліст, а як індустріаліст.

З Одесою пов'язав своє життя ще один учень В. І. Гер'є Є. М. Щепкін ²², онук великого російського актора, який прийшов до університету в 1898 р. Його магістерська дисертація, захищена вже в одеський період в 1902 р. "Російсько-австрійський союз під час Семирічної війни", входила до кола наукових пошуків "російської школи" вивчення історії французької революції. Як знавець скандинавських мов, він використав матеріали Копенгагенського архіву, що значно збагатило російську історіографію.

Серед його неопублікованих робіт збереглися рукописи та підготовчі матеріали до декількох, значних за обсягом праць, які продовжували тематику історії міжнародних відносин XVIII ст.: "Росія 1750-

1760 рр. за донесеннями французького посла М. Поссе", "Росія та Європа у XVIII ст.: За листами дипломатичних представників", "Іноземні дипломати в Росії XVIII ст."²³.

І після відлучення від університету Є. М. Щепкін приділяв особливу увагу проблемам французької революції. Серед опублікованих його лекцій "Вступ у новітню історію Франції: Падиння старого режиму в кінці XVIII ст.". Не менш симптоматичне його звернення до контексту французької проблематики в публіцистиці. В газетних матеріалах він зовсім не писав на історичні теми. Практично єдиним виключенням стала замітка "Жан-Жак Руссо — демократ: до 200-річ-чя з дня народження"²⁴. Його, одного із небагатьох російських істориків, запросили як автора розділу "Росія при Олександрі I і вторгнення 1812 р." редактори дев'ятого тому "Кембріджської історії нового часу". І хоч Є. М. Щепкін безпосередньо не вивчав історію французької революції, але до числа трьох головних питань, що становили поле наукового інтересу одеського вченого, входила європейська дипломатична історія другої половини XVIII ст. Крім того, своєю викладацькою і науковою діяльністю він встановив місток між одеськими дослідниками історії французької революції другої половини XIX ст. і новим поколінням вже радянських істориків. Через курси і семінари Є. М. Щепкіна пройшли П. М. Біциллі, О. Л. Вай-нштейн, К. П. Добролюбський.

В Новоросійському університеті інтерес до вивчення історії революції зберігали навіть ті викладачі, які безпосередньо не займалися її дослідженням. Показовий приклад П. М. Біциллі, в майбутньому відомого історика, спеціаліста, насамперед, в галузі медієвістики. Так, для пробної лекції, обов'язкової перед початком роботи в університеті, він вибрав тему: "Накази 1789 р. як історичне джерело"²⁵.

З початком XX ст. в Новоросійському університеті з'явилися вчені, чиєю науковою зацікавленістю була історія Англії. В. Е. Крусман працював в університеті з 1908 по 1917 р. І хоч його основна монографія була присвячена англійському гуманізму, він читав декілька курсів з історії Англії XVI — XVII ст.²⁶. В тому ж 1915 р. з'явилась і монографія, щоправда не історика, а юриста К. А. Кузнецова "Англійська палата громад при Тюдорах і Стюартах", в діяльності якої автор виділив дві тенденції — парламентського суверенітету і демократії. Саме вони, за висновком дослідника, визначили настрої англійців передреволюційної епохи²⁷.

Поглибленням інтересів одеських істориків до проблем революцій позначився радянський період. З одного боку, це виявилось наслідком загальної переорієнтації істориків від питань політичної історії до питань соціальної історії, серед яких революційна тематика займала

одне з почесних місць. Для новістів західноєвропейські революції стали одним з головних об'єктів дослідження. Але з другого боку, для одеських істориків нового часу, після припинення закордонних відряджень і відсутністю можливостей працювати в європейських архівах, безцінною скарбницею став Воронцовський фонд університетської бібліотеки, матеріали якого відкривали широкі можливості для вивчення історії французької революції.

Заслуга у збереженні історіографічного інтересу до історії французької революції належить випускникам університету О. Л. Вайнштейну і К. П. Добролюбському. Спираючись на чисельні джерела Воронцовського фонду, вони вже в середині 20-х рр. підготували ряд новаторських праць. Поклав початок роботи із зібранням матеріалів фонду О. Л. Вайнштейн²⁸. У 1926 р. він видав книжку "Нариси з історії французької еміграції в епоху Великої французької революції". Роком пізніше з'явилась робота К. П. Добролюбського "Нова економічна політика термідоріанського конвенту", а в 1930 р. він опублікував першу і практично єдину в радянській історіографії монографію з проблем термідору "Економічна політика термідоріанської реакції"²⁹. Симптоматично, що назви обох праць К. П. Добролюбського відбили реалії тогочасної дійсності, пов'язані з долею радянської політику непу.

В 30-і рр. попри "провалля" в українській історичній науці, яке визначились диктатом політико-ідеологічних структур, дослідження історії західноєвропейських революцій в Одесі продовжились. К. П. Добролюбський опублікував біля десятка статей в союзних та республіканських виданнях. До проблем народної освіти Франції другої половини XVIII ст. звернувся А. Г. Готалов-Готліб. Він видав ряд статей про початкову, середню школу, педагогічну освіту у Франції напередодні революції. Більше того, ним була підготовлена до друку монографія "Питання освіти у Франції за наказами 1789 р." Тоді ж П. Н. Берков, А. І. Малєїн, Р. М. Тонкова зробили огляд джерел зібрання Воронцовського фонду.

Активізація революціознавчих досліджень відбулась тільки в другій половині 40-х рр. К. П. Добролюбський продовжив вивчення проблем класової, політичної та ідеологічної боротьби в термідоріанський період. Результатом роботи стала узагальнююча монографія "Термідор. Нариси по історії класової боротьби у Франції в 1794-1795 рр."³⁰. Значним його внеском у розвиток української історичної науки була підготовка молодих вчених з числа випускників Одеського університету. Він запланував підготовку аспірантами колективної праці з історії яacobінського клубу. Проте складні умови "боротьби з космополітами" спочатку відсунули, а потім привели і до зупинки

проекту. Не меншою мірою вплинула на це і смерть К. П. Добролюбського у 1953 р.

Проте його учні продовжили дослідження історії французької революції, причому, не тільки в Одесі. У Львівському, а потім Київському університетах викладала Т. Г. Салтановська, яка вивчала діяльність Жан-Поля Марата. Еволюцію політичних і соціальних поглядів Л. А. Сен-Жюста розглядав М. І. Чупрун, який працював у Полтавському педагогічному інституті. Проблемами історії якобінського клубу займалась в Одесі Н. І. Владимірова³¹.

В 50-70-і рр. традиції революціознавства зберігав В. С. Алексєєв-Попов, який починав вчитись в Одесі, але закінчив Ленінградський університет³². В Одеському університеті його наукові інтереси поступово зосередились на історії суспільної думки Франції епохи Просвітництва і французької революції. Результати його досліджень по історії "Соціального гуртка" отримали міжнародне визнання, його статті друкувались у Франції та Німецькій Демократичній Республіці. Найбільш значною працею В. С. Алексєєва-Попова стало видання під його редакцією, з його перекладом і коментарями трактатів Ж. Ж. Руссо в серії "Літературні пам'ятки" у 1969 р. Однак постійне удосконалення підготовленої докторської дисертації завдило її захисту.

В. С. Алексєєв-Попов проводив значну організаційну роботу по згуртуванні наукових сил, які займались вивченням історії революцій. В 1958 р. в Одеському університеті відбулась міжвузівська наукова конференція по історії якобінської диктатури, в 1962 р. — конференція, присвячена 250-й річниці народження Жан-Жака Руссо, в 1970 р. — спільний з Кишинівським університетом симпозіум по історії Франції XVIII ст. та її зв'язків з Росією, Україною, Молдовою. В 1958 р. він створив на історичному факультеті та керував роботою відкритого наукового семінару по історії Франції XVIII — XX ст.³³. Великих зусиль приклав він до видання матеріалів конференції з історії якобінської диктатури, в якому були представлені, поряд із істориками Росії, України, Молдови, доповіді одеських вчених К. Д. Петряєва, Н. І. Владимірової, О. П. Ковальчук, І. В. Зав'ялової, О. Д. Хаютіна³⁴. В роботі проведеної в 1972 р. наукової сесії до 200-ліття народження Ш. Фур'є брали участь і студенти, в тому числі і автор цієї статі, доповіді яких були підготовлені на спецсемінарі під керівництвом В. С. Алексєєва-Попова. В 1985 р. в університеті пройшли наукові читання, присвячені пам'яті К. П. Добролюбського, які були підготовлені Д. П. Урсу.

Таким чином, в 40-70-х рр. XX ст. Одеський університет став одним із центрів вивчення історії французької революції кінця XVIII ст. в межах СРСР, а в Україні оформився як провідна органі-

зація не тільки вивчення історії революції, а й підготовки кадрів для усієї республіки з проблем революції. Разом з тим в 60-70-і рр. не була в самому університеті підготовлена нова зміна молодих дослідників історії французької революції.

З 80-х рр. XX ст. розпочався новий етап історії вивчення в Одеському університеті західноєвропейських революцій XVI-XVIII ст. Він характеризувався намаганнями викладачів кафедри нової та новітньої історії активізувати дослідницьку роботу в рамках сталої традиції. Учень В. С. Алексєєва-Попова, І. В. Зав'ялової та одного з визначних радянських істориків раннього нового часу, завідуючого сектором історії середніх віків Інституту всесвітньої історії АН СРСР

О. М. Чистозвонова, О. Б. Дьомін вивчав нідерландську політику Англії епохи нідерландської революції (друга половина XVI ст.). Учениця І. В. Зав'ялової та одного з провідних істориків англійської революції М. А. Барга (Інститут всесвітньої історії АН СРСР) І. В. Немченко досліджувала ідеологічні витоки революції в Англії середини XVII ст. Американська революція XVIII ст. стала об'єктом наукового пошуку О. В. Полевщикової, учениці В. С. Алексєєва-Попова та І. В. Зав'ялової³⁵. Роботу над проблематикою французької революції розпочав випускник Ленінградського університету О. С. Овечкин.

Зусиллями нового покоління одеських істориків в кінці 80 — на початку 90-х рр. були проведені дві наукові конференції молодих вчених університетів Радянського Союзу та Інституту всесвітньої історії АН СРСР, присвячені річницям французької та нідерландської революцій³⁶.

В кінці XX — на початку XXI ст. О. Б. Дьомін, І. В. Немченко продовжили свої роботи. О. Б. Дьомін видав монографію по історії зовнішньої політики Англії часів нідерландської революції та захистив докторську дисертацію³⁷. І. В. Немченко продовжила серію статей про ідеологію англійської революції³⁸. П. М. Тоцький почав вивчати конфесіональні аспекти французької революції³⁹. У 2002 р. О. Б. Дьомін провів наукові читання, присвячені пам'яті В. С. Алексєєва-Попова. Все це подає надії на масштабне відновлення досліджень з історії європейських революцій.

Таким чином, Новоросійський університет Одеси майже з перших років існування став одним із наукових центрів вивчення французької революції кінця XVIII ст. В перші десятиліття XX ст. визначився інтерес і до історії Англії передреволюційної епохи. Незважаючи на складнощі розвитку науки в провінційному вузі радянських часів, вже з 30-х рр. XX ст. в Одеському університеті відбулось відродження досліджень історії французької революції. Однак все та ж специфіка централізованої організації наукової роботи в університеті не

дозволила повною мірою реалізувати напрацьовані в 30-50-і рр. досягнення. В кінці ХХ ст. молоде покоління одеських істориків розпочало новий етап в історії досліджень західноєвропейських революцій ХVI-ХVІІІ ст. Все це сприяло перетворенню Одеси у провідний і фактично єдиний центр України по вивченню західноєвропейських революцій ХVI-ХVІІІ ст.

Примітки:

1. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1890; Одесский университет за 75 лет (1865-1940). — Одесса, 1940; Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету — сто років. — Одесса, 1965; Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968; Одесский университет. 1865 — 1990. — К., 1991; Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 2 — 4. — Одесса, 2000.
2. Очерки истории исторической науки СССР. — Т. 2 — 3. — М., 1960 — 1963; Чухрій П. Г. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу // Питання історії народів СРСР. — Вип. 8. — Харків, 1969. — С. 45-54; Барабанов Ю. Н., Демин О. Б. Некоторые вопросы изучения Великой французской революции в УССР (40-70-е гг.) // Великая французская буржуазная революция: история и современность. — Одесса, 1989. — С. 3-5; Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 450-491; Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — Вип. 1. — С. 3752; Дьомін О. Вивчення та викладання всесвітньої історії в Одесі в ХІХ-ХХст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Вип. 15. — Серія: історичні науки. — № 1. — Чернігів, 2002. — С. 8-11.
3. Борцевский Л. В. Из истории изучения Франции XVIII в. и Великой французской революции в Одесском университете // Из истории якобинской диктатуры. — Одесса, 1962. — С. 542-562.
4. Борцевский Л. В. Указ. соч. — С. 545; Попова Т. Н., Станко В. Н. Указ. соч. — С. 39.
5. Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Указ. соч. — С. 480.
6. Самойлов Ф. О. Брикнер Александр Густавович // Професори... — Т. 2. — С. 147149.
7. Колянковский А. Профессор А. Г. Брикнер // Новороссийский университет в воспоминаниях современников / Сост. Ф. А. Самойлов. — Одесса, 1999. — С. 54.
8. Маркевич А. И. Указ. соч. — С. 204-206; Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Указ. соч. — С. 480.
9. Афанасьев Г. Е. По поводу статьи А. Е. Кауфмана "За кулисами университета-юбеляра" // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — С. 89.

10. Апатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Указ. соч. — С. 480.
11. Афанасьев Г. Е. К вопросу о децентрализации во Франции в конце XVIII века // Историческая библиотека. — 1876.
12. Очерки истории исторической науки... — Т. 2. — С. 454.
13. Афанасьев Г. Е. Очерк деятельности Тюрго. — Одесса, 1884; Он же. Условия хлебной торговли во Франции в конце XVIII в. — Одесса, 1892.
14. Дьомін О. Б. Трачевський Олександр Семенович // Професори. — Т. 4. — С.233-235.
15. Очерки истории исторической науки. — Т. 2. — С. 410.
16. Трачевский А. С. Россия и французская революция // Вестник Европы. — 1885.
17. Надлер В. К. Лекции по истории французской революции и империи Наполеона, 1789-1815 / Изд. и обработанные В. П. Бузескул. — Харьков, 1887.
18. Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р.Ю.Витпера и его время. — М., 1976. — С. 22, 24, 36, 120.
19. Ардашев П. М. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору Старого порядка, 1774-1889. — М., 1900.
20. Борщевский Л. В. Указ соч. — С. 552.
21. Борщевский Л. В. Указ соч. — С. 554; Гребцова И. С., Гребцов В. М. Иванов Иван Иванович // Професори... — Т. 2. — С. 417-419.
22. Максименко І. В., Попова Т. М. Щепкін Євген Миколаєвич //Професори... — Т. 4. — С. 396-400; Апатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Указ. соч. — С. 481.
23. Евгений Николаевич Щепкин (1860-1920). Биобиблиографический указатель / Сост. И. В. Максименко, В. В. Самодурова. — Одесса, 1998. — С. 75-76.
24. Там же. — С. 66-68.
25. Попова Т. М. Біцїллі Петро Михайлович // Професори... — Т. 2. — С. 113.
26. Немченко И. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе //Древнее Причерноморье. IV-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Одесса, 1998. — С. 101-105; Попова Т. Н. Из истории историографии: В. Э. Крусман (К 120-летию со дня рождения) // Записки історичного факультету ОДУ. — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 174-175.
27. Апатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Указ. соч. — С. 481.
28. Алексеев-Попов В. С. Про ідею рівності в ідеологічній підготовці Великої французької революції//Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Соціальні, історичні та юридичні науки. — Одеса, 1965. — С. 56.
29. Апатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Указ. соч. — С. 486.
30. Добролюбовский К. П. Термидор. Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794-1795 гг. — Одесса, 1949.
31. Барабанов Ю. Н., Демин О. Б. Указ. соч. — С. 3-5.
32. Дьомін О. Б. Наукова і життєва доля Вадима Сергійовича Алексєєва — Попова. З нагоди дев'яносторіччя з дня народження // Наукові записки історичного факультету ОНУ. — Вип. 12. — Одеса, 2002. — С. 520-528.
33. Барабанов Ю. Н., Демин О. Б. Указ. соч. — С. 4.
34. Из истории якобинской диктатуры 1793-1794. — Одесса, 1962.

35. Демин О. Б. *Англо-нидерландские отношения середины XVI — начала XVII ст. (на английских материалах)*. Автореф. дисс.канд. ист. наук. — М., 1984; Немченко И. В. *Томас Гоббс и английская буржуазная революция середины XVII в. (К вопросу о ренессансном содержании политической системы! Гоббса)*. Автореф. дисс.канд. ист. наук. — М., 1981; Полевщикова Е. В. *Идейная борьба в Англии в канун войны! североамериканских колоний за независимости (60 — начало 70-х гг. XVIII в.)*. Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Л., 1986.
36. *Великая французская буржуазная революция: история и современность*. — Одесса, 1989; *Буржуазные революции XVI-XIX веков: история политики, история идей. Тезисы всесоюзной конференции*. — Одесса, 1991.
37. Дьюнт О. Б. *Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 — кінця 80-х років XVI ст.* — Одеса, 2001.
38. Немченко И. В. *Томас Гоббс о причинах и характере английской революции середины XVII в.* // *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова*. — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 233-246.
39. Тоцький П. Н. *Проблема гражданского устройства духовенства в политической мысли Конституанты! 1789-1790 гг.* // *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова*. — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 247-252; *Он же. Аббат Мори о церковной реформе Учредительного собрания Франции 1789-1791 гг.* // *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова*. — Вип. 10. — Одеса, 2000. — С. 249-258; Тоцький П. М. *Антиклерикальські тенденції політичної концепції Робесп'єра 1789-1791 рр.* // *Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова*. — Вип. 15. — Одеса, 2004. — С. 292-302.